
ПОДХОД ЗА РАЗБИРАНЕ И ОЦЕНЯВАНЕ НА УПРАВЛЕНЧЕСКАТА ЕФЕКТИВНОСТ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА

Храбрин Башев¹

*¹Селскостопанска академия, Институт по аграрна икономика –
София, България*

Е-мейл: ¹hbachev@yahoo.com

Резюме: В разработката се адаптира Новата институционална икономика и се предлага подход за разбиране и оценяване на управленческата (governance) ефективност на фермите. Обосновава се, че фермата е ефективна, ако управлява всичките си трансакции и дейност по най-икономичния (еднакво или по-ефективен) начин в сравнение с друга(и) възможна(и) организация(и). В допълнение, потенциалът за адаптиране на фермата към променящите се пазарна, институционална, технологична и природна среда трябва да бъде добър, за да има висока управленческа (цялостна) ефективност. Характерът на проблемите в ефективната организация за основни трансакции на фермата за осигуряване на необходимите фактори за производство и маркетинг на продукцията се използва като индикатор за сравнителна ефективност на фермата. Проучването на база анкетни данни установи, че управленческата ефективност на българските ферми е на добро ниво, но 60% от тях са с ниска ефективност. Има огромни различия в нивото на ефективност на фермите с различен юридически тип, размери, специализация и местоположение, и в дела с различни нива на ефективност във всяка група¹.

Ключови думи: управление, ефективност, ферма, трансакционни разходи.

¹ Разработката е направена с финансовата подкрепа на Фонд “Научни изследвания”, проект „Механизми и форми на аграрното управление в България“, Административен договор № КП-06-Н56/5 от 11.11.2021г.

Тази статия се цитира, както следва: **Башев, Х.** (2022). Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства. Народностопански архив, (2), с. 22-41.

URL: www2.uni-svishtov.bg/NSArhiv

JEL: D23, L22, M13, 017, Q13.

* * *

1. Въведение

Независимо от „бурното“ развитие на теорията на икономическите организации през последните десетилетия (Bachev, 2004; Furuboth and Richter, 2000; Ciaian, Pokrivcak, Drabik, 2009; James, Klein, Sykuta, 2011; Sykuta and Cook, 2001; Williamson, 1996), фермата продължава да се изучава предимно като „производствена структура“, а нейната ефективност да се оценява чрез традиционните показатели за „техническа“, „производствена“, „факторна“, „ресурсна“, „счетоводна“ и т.н. продуктивност. В същото време важни фактори, влияещи върху ефективността на фермата, като транзакционните разходи и капацитет за адаптиране към пазарната, институционалната, технологичната и природната среда, са изцяло игнорирани в икономическия анализ. В резултат на това много „странни“ явления, свързани с еволюцията на селското стопанство по света, остават необясними, като например: защо в определена страна, подсектор и регион има значителни вариации в нивата на „икономическата“ ефективност на фермите; защо за дълъг период съществуват толкова много високоустойчиви ферми с "незадоволителна" (ниска) производителност и ефективност; защо адаптациите в земеделието често са свързани с прехвърляне на управлението на ресурсите към „по-малко ефективни“ (нископроизводителни) структури; защо изобщо има стопанства/фирми и разнообразни земеделски организации.

Новата институционална икономика е развиваща се методология, която позволява по-добро разбиране и оценяване на ефективността на различни форми на стопански организации (Bachev, 2004; Furuboth and Richter, 2000; Mugwagwa, Bijman, Trienekens, 2020; Sykuta and Cook, 2001; Valentinov and Curtiss, 2005; Williamson, 1996). Тя изучава фермите (не само като производствени), но и като управленска (governance) структура – като форма за организация и управление на аграрните транзакции и минимализиране на транзакционните разходи. През последните десетилетия в България (Башев, 2012а,б; Радева, 2017; Саров, 2017; Терзийска 2016; Bachev, 2004, 2006, 2010b; Bachev and Tsuji, 2001; Georgiev, and Roycheva, 2017; Terziev, Zhou, Terziyska, Zhang, 2018) и в международен

план (Ciaian, Pokrivcak, Drabik, 2009; Demir, 2016; Foster and Rosenzweig, 2022; Huy et al., 2016; Massey, Sykuta, Pierce, 2020; Mack101 и др., Mugwag, Mugwag, Trienekens, 2020; Westerink et al., 2017) се появиха множество проучвания, адаптиращи тази нова методология в анализа на управленските структури в селското стопанство. Повечето изследвания на управленческата ефективност на стопанствата са на „теоретично“ ниво, като малкото емпирични разработки се фокусират върху „критичните фактори“ на транзакционните разходи или тяхното минало (историческо ниво).

Целта на статията е да адаптира постиженията на Новата институционална икономика и предложи и експериментира подход за оценка на управленческа ефективност на българските ферми.

2. Методически подход

Новата институционална икономика изучава фермите и другите икономически организации в селското стопанство като управленчески структури и форми за минимализиране на производствените и транзакционните разходи и за максимализиране на производствените и транзакционните ползи (Башев, 2012; Vachev, 2004). Тя превръща отделната транзакция в основна единица на икономическия анализ, идентифицира алтернативните (пазарни, договорни, вътрешни, колективни, и др.) форми за управление на транзакциите и дейността, и оценява ефективността на алтернативните (дискретни) структури на управление по сравнителен (основно минимализиращ транзакционните разходи) начин (Williamson, 1996). Нещо повече, тя доказва, че ефективните граници (размер) на фирмата (фермата) в крайна сметка се определят от логиката на минимализиране на транзакционните разходи, а не от технологични фактори (производствени разходи).

Съвременното селско стопанство е свързано със значителни транзакционни разходи – за намиране на необходимите ресурси на земя, труд, финанси и т.н. и осигуряване на ефективно им снабдяване (търсене на доставчици, договаряне на цени и условия за покупка или наемане, договаряне, изпълнение и оспорване на договорни условия, опазване на имуществото и реколтата др.), за коалиция и управление на отношенията с други агенти (намиране на най-добри партньори, изграждане на партньорство, официални регистрации, координация, контролиране на опортюнизма, организационно развитие и др.), за маркетинг на земеделски продукти и услуги (намиране на най-добри цени и купувачи, договаряне, плащания на такси и комисиони, загуба на неизползвана продукция и др.),

за адаптиране към постоянно променящата се пазарна, институционална, технологична и природна среда (изучаване и спазване на стандартите за опазване на околната среда, качество, безопасност и др., намиране и въвеждане на иновации, участие в програми за обществена подкрепа, плащания на подкупи и такси и др.).

Следвайки логиката за икономия на транзакционните разходи на Coase (1937), фермата се счита за ефективна, ако управлява всички свои транзакции и дейности по най-икономичния (равен или по-ефективен) начин в сравнение с друга възможна организация(и) – друга ферма(и), организация(и), обществена, хибридна и др. форма (Башев, 2012; Vachev, 2004). От друга страна, фермата е неефективна, ако е: (1) свръхголяма и управлява по-скъпи транзакции и дейност в сравнение с друга организация; или (2) малкоразмерна и не интернализира транзакции и дейности с висока ефективност в сравнение с друга ферма(и) или организация(и). Освен това, ако потенциалът на фермата за адаптация към постоянно променящите се пазар, институционална, технологична и природна среда е добър, то управленческата ефективност (и цялостната ефективност) е висока. Това е така, защото фермата преодолява лесно (ниски или нула транзакционни разходи) съществуващи и други възможни (бъдещи) трудности при снабдяването с ресурси и маркетинга, като използва изцяло производствените (технологичните) възможности и преминава към най-ефективното състояние (корекция на размера, алтернативно управление и т.н.). Алтернативно, ако адаптивността на една ферма е ниска, тя не е в състояние да достигне равното или по-ефективно състояние/размер на транзакциите в сравнение с друга ферма(и) и организация(и) и следователно нейната управленческа ефективност и производителността на факторите са ниски.

Фермерите и другите агенти използват голямо разнообразие от механизми и форми за управление на своите отношения, транзакции и дейности – свободен пазар (пазарни цени и пазарна конкуренция), договори, вътрешни (private order), колективни действия (сътрудничество), хибридни (например участие в обществена програма) и т.н. Ако всички функционални области на управление на фермата (съответно всички транзакции и дейности) са свързани с еднакви или по-малко разходи в сравнение с външното управление (например друга ферма или организация), тогава анализираната ферма е ефективна. Обратно, ако някои или всички функционални области на управлението на фермата изискват повисоки разходи в сравнение с друга форма на управление (друга ферма или организация), тогава анализираната ферма е неефективна.

„Рационалните“ аграрни агенти (фермерски предприемачи, доставчици на ресурси и услуги, купувачи на селскостопанска продукция и др.)

имат тенденция да организират своите отношения (транзакции) и дейности чрез най-ефективната(ите) форма(и) на управление (Williamson, 1996). Едната крайност е, когато фермерски предприемач се специализира само в управлението на аграрни транзакции и организира външно снабдяване с всички необходими земеделски ресурси, купува всички необходими производствени операции (технологични дейности) като услуги и продава цялата продукция на свободния пазар. Друга крайност е затворено стопанство за самозадоволяване, когато фермерът използва само собствена земя, труд, спестявания, извършва сам всички производствени операции и консумира сам цялата продукция. Между тези две крайности има голямо разнообразие от управленчески форми за управление на транзакции, дейности и ресурси на фермата (размери и типове ферми), целящи да експлоатират технологичните възможности (икономии от размери и мащаби, минимализиране на производствените разходи), минимализиране на (пазарни, договорни, вътрешностопански, коалиционни и др.) транзакционни разходи и максимализиране на производствените и транзакционните ползи (доходи, пазарно позициониране, преодоляване на едностранна зависимост и т.н.). Ефективният размер и тип на конкретната ферма ще се определят от сравнителната ефективност на организацията на аграрните транзакции, дейности и ресурси в това стопанство в сравнение с организацията на същите транзакции, дейности и ресурси в друга ферма(и) или организация(и). От друга страна, ако фермата организира своите транзакции, дейности и ресурси с по-високи разходи в сравнение с друга ферма(и) или организация(и), тогава ще има потенциал за повишаване на ефективността чрез прехвърляне на определени транзакции, дейности и ресурси към външно управление (друга ферма, организация, свободен пазар и т.н.).

В България няма налични статистически или други данни за структурата и нивото на транзакционните разходи в селското стопанство, нито за повечето от доминиращите форми за управление на аграрните транзакции. Няма и опити за събиране на подобни данни и за директно съпоставяне на общите разходи по всяка отделна транзакция на фермите и на другите аграрни организации, поради трудност, високи разходи или невъзможност. Подобно предизвикателство за науката е и оценката на адаптивния капацитет на стопанствата и аграрните организации.

В изследването се предлага и експериментира друг подход за оценка на сравнителните транзакционни разходи на фермите. Първо, вместо да се оценяват транзакционните разходи за всяка отделна транзакция, се оценяват транзакционните разходи за всеки клас аграрни транзакции – те са свързани с ефективното снабдяване и управление на необходимите ресурси (земя, труд, материали, финанси и иновации) и

маркетинг на продукти и услуги. Агрегираната оценка на всички класове трансакции не е недостатък на прилагания метод. Ако например управлението на определена трансакция се провали, но тя ефективно се замени с друг(и) начин(и) на управление (нпр. пазарна форма като банков заем се заменя с договор за доставка на суровини, свързан със съвместно кредитиране), тогава е осигурено ефективното управление на конкретен ресурс, дейност и т.н. и се реализира цялостната ефективност. Следователно, ако управлението на всички основни функционални области на фермата (класове трансакции и дейности) е ефективно, тогава както общите трансакционни разходи на фермата, така и „комбинацията от фактори на производство“ (производствените разходи) се оптимизират, и обратно (Vachev, 2022).

Второ, въз основа на множество казусни изследвания, задълбочени интервюта с мениджъри на ферми и експертни оценки, са избрани „най-добрите“ (лесно разбираеми, измерими и представителни) квазииндикатори за управленческа ефективност на трансакциите на фермите – а именно „проблеми за ефективна организация на необходимия клас трансакции и дейности“. Например, сериозни трудности при осигуряване на необходимата работна сила или маркетинг (недостиг, високи разходи, липса на дългосрочен ангажимент, конкуренция с други производители и/или внос и т.н.) на конкретна ферма означава, че друга ферма(и) /фирма(и) или организация(и) управлява(т) по-ефективно наличните ресурси (труд и т.н.) в сравнение с анализираната ферма. Тук корелацията със сравнителните трансакционни разходи на фермата, производствените разходи и потенциала за адаптация е значителна. По този начин проблемите с „измерването“ се преодоляват чрез оценката на относителните разходи за организиране на определен клас трансакции в анализираната ферма в сравнение с други възможни организации (нпр. друга ферма, друга организация, свободен пазар и т.н.). Няма друг агент (изследовател, експерт и т.н.), който познава по-добре от мениджъра на индивидуалната ферма (знанието лесно се придобива посредством „обучение чрез опита“) конкретните условия на производство и обмен на стопанството, включително размера на необходимия външен обмен, нуждите на фермата за управление на взаимоотношения (коалиция, договаряне и т.н.) с други агенти, вътрешните нужди от комбинация от производствените фактори, сериозността на проблемите в управлението на снабдяването със суровини и техника, вътрешна организация и маркетинг, възможностите и ограниченията за развитие на фермата в конкретната пазарна, институционална, природна и т.н. среда.

Необходимите микроданни за оценка на ефективността на българските ферми са събрани чрез мащабно проучване с мениджърите на

стопанства, което е проведено със съдействието на Националната служба за съвети в земеделието и основните организации на производителите през есента на 2020 г. с участието на 319 мениджъри на „типични“ ферми от различен тип, производствена специализация и географско местоположение. Проучените ферми представляват 0,42% от всички регистрирани земеделски производители в страната и тяхната структура приблизително съответства на реалната структура на стопанствата в България. Всеки анкетиран мениджър е запитан за „Характера на проблемите в ефективната организация“ на всеки основен клас аграрни трансакции за осигуряване на необходимите фактори за производство и реализация на продукцията, включително „Ефективното снабдяване с необходимата за фермата земеделска земя и природни ресурси“, „Ефективното снабдяване с необходима за фермата работна сила“, „Ефективното снабдяване с необходимите за фермата материали, оборудване и биологични ресурси“, „Ефективното снабдяване с необходимото за фермата финансиране“, „Ефективното снабдяване с необходимите за фермата услуги“, „Ефективното снабдяване на необходимите за фермата иновации и ноу-хау“ и „Ефективният маркетинг и използване на фермерската продукция и услуги“. Ключовите думи тук са ефективни и необходими за фермата, което предполага, че е постигната ефективност както на производството, така и на управлението – необходимите за фермата ресурси са доставени, комбинацията на производствените фактори оптимизирана (производствените разходи минимализирани и продукцията максимализирана), всички продукти–използвани или продадени, всяка възможна адаптация направена, свързаните трансакционни разходи минимализирани и ползи максимализирани.

Анкетираните мениджъри оценяват степента на проблемите за ефективната организация на всеки клас трансакции в тяхната ферма като „Значителна“, „Нормална“ или „Незначителна“. „Значителни“ проблеми в ефективната организация на определен тип „необходими за фермата“ трансакции показват, че (а) специфичното снабдяване на суровини, техника и ресурси и/или комбинацията на факторите на производство, и/или маркетингът и оползотворяването на продукцията не се извършват или управляват в ефективен мащаб (напр. недостатъчно или влошено снабдяване с необходими ресурси, неоптимизирани производствени и технологични фактори, непродадена или неизползвана продукция и т.н.); и/или (б) е организирана по-скъпо (неефективно) в сравнение с друга възможна организация (напр. друга ферма или организация). И в двата случая това означава високи трансакционни разходи и ниско (не)ефективно управление. Съответно „Нормалните“ проблеми съответстват на нормални трансакционни разходи и добра управленческа ефективност,

докато „Незначителните“ проблеми са квазииндикатор за ниски транзакционни разходи и висока управленческа ефективност.

Освен това класификацията като значима също показва, че адаптивността на фермата е ниска, тъй като нито е извършена адекватна адаптация, нито е възможно по-нататъшно адаптиране за постигане на състоянието на ефективност на фермата. Следователно оценената управленческа ефективност на фермата се счита за ниска и е малко вероятно, тя да бъде устойчива в дългосрочен план, независимо от регистрираното фактическо ниво на производителност на факторите в стопанството (напр. високо, нормално или ниско ниво на „техническа“ производителност на труда, продуктивност на земята, „рентабилност“ на разходите и капитала и др.). Такава ферма няма адекватен потенциал за адаптиране и достигане до ефективното състояние на организация на (всичките свои) транзакции, експлоатирайки съществуващия потенциал за повишаване на ефективността и осъществяване на всички транзакции по най-ефективния начин (равнопоставен или по-добър от други ферми или организация). Тази ферма не е в състояние да промени управленческите форми (напр. директеният маркетинг с дългосрочни продажби или взаимосвързан договор) или по друг начин да оптимизира транзакциите (напр. замяна на един вид транзакция и ресурс с друг тип, като в случая на труд с услуги или механизация), или намаляване на размера на фермата и общия размер на управляваните транзакции, дейности и ресурси (напр. преустановяване използването на услуги или определени ресурси). Следователно фермата не е ефективна в управлението на транзакциите, дейността и ресурсите и вероятно ще престанат да съществуват в близко бъдеще поради фалит, поглъщане, сливане или друг вид организационна модернизация (преструктуриране, преобразуване във фирма или корпорация, вертикална интеграция, коопериране и др.). По същия начин "Нормални" и "Незначителни" проблеми съответстват на добра и висока управленческа ефективност на фермата. Следователно оценката на управленческата ефективност на стопанствата се прави директно, без да се уточнява голямото разнообразие на управленчески форми за всяка отделна транзакция и тип (клас) транзакции във всяка конкретна ферма, нито абсолютното ниво на транзакционните разходи и адаптационния потенциал на фермата.

Качествените оценки на мениджърите за управлението на всеки основен клас транзакции са трансформирани в количествени стойности, като Незначителни е оценена с 1, Нормални с 0,5, а Значителни с 0. Направената количествена оценка дава точна представа за ефективността и нейните нива ясно разграничават неефективната (0) от добрата (0,5) и високата (1) ефективност на управлението. За всяко от земеделските стопанства се изчислява Интегрален индекс за управленческа ефективност

чрез умножаване на количествената стойност за всеки вид транзакция. Индексът на управленческа ефективност на стопанствата като цяло и на фермите от различен тип е получен като средноаритметична стойност от индивидуалните индекси на съставните стопанства. За да се определи нивото на управленческа (и Обща) ефективност, се използват следните стойности: Ниска – 0 (един или повече основни класа транзакции се управляват неефективно), Добра – по-голямо от 0 до 0,094 (по-малко от половината от всички основни класове фермерски транзакции са с незначителни проблеми), и Висока – от 0,095 до 1 (повече от половината от всички основни класове фермерски транзакции са с незначителни проблеми).

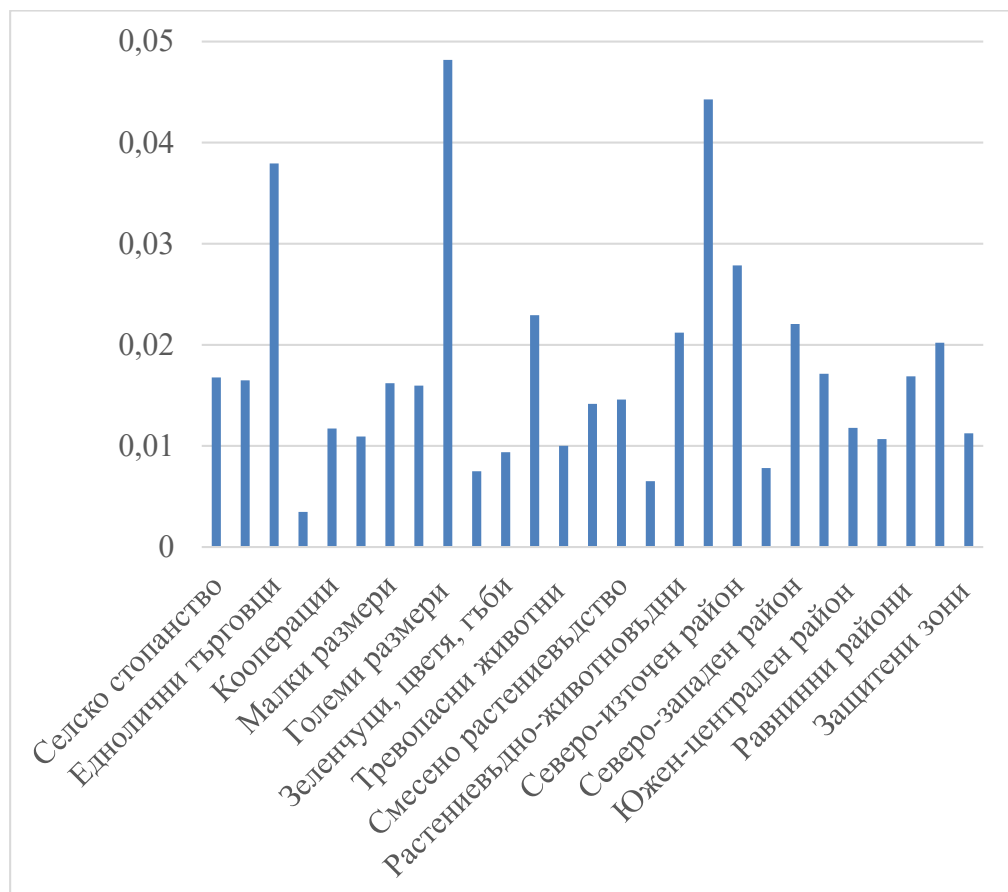
3. Резултати и дискусия

Проучването установи, че управленческата ефективност на българските ферми е на добро ниво (Фигура 1). Въпреки това обаче Интегралният индекс на управленческа ефективност на сектора е сравнително нисък (0,017). Последното е следствие от факта, че само 32% от българските стопанства са с добро ниво на управленческа ефективност, а едва 5% с високо (Фигура 2). Малко над 60% от всички ферми в страната са с незадоволително (ниско) ниво на управленческа ефективност. Следователно значителна част от земеделските стопанства в страната вероятно скоро ще престанат да съществуват поради ниската ефективност и адаптивност.

Несъответствието в прецизността на приложения подход в сравнение с традиционния подход на „производствена функция“ и показатели за ефективност на фермата, като Производителност на труда и Рентабилност, е доста голямо. Последната оценка на проучените стопанства е много подвеждаща и както показва значителна тяхна част с по-добри (добри или високи) нива на ефективност – съответно 78% и 75%. Следователно традиционният подход не дава добра представа за вземащите решения относно реалната ефективност и устойчивост на стопанствата (особено на тези с ниски и добри нива) и трябва да се използва внимателно в икономическия анализ.

Основните фактори за по-ниската управленческа ефективност на българските ферми са ниските нива на ефективност в снабдяването на необходимата работна сила, снабдяването на необходимите иновации и ноу-хау и снабдяването на необходимото финансиране, преобладаващо съответно в 30%, 27% и 21% от всички земеделски стопанства в страната. Същевременно факторите, допринасящи най-много за повишаване на

общото ниво на ефективност, са Добрата или Високата ефективност при организацията на снабдяването на необходимите услуги, земя и природни ресурси и материали, оборудване и биологични ресурси.

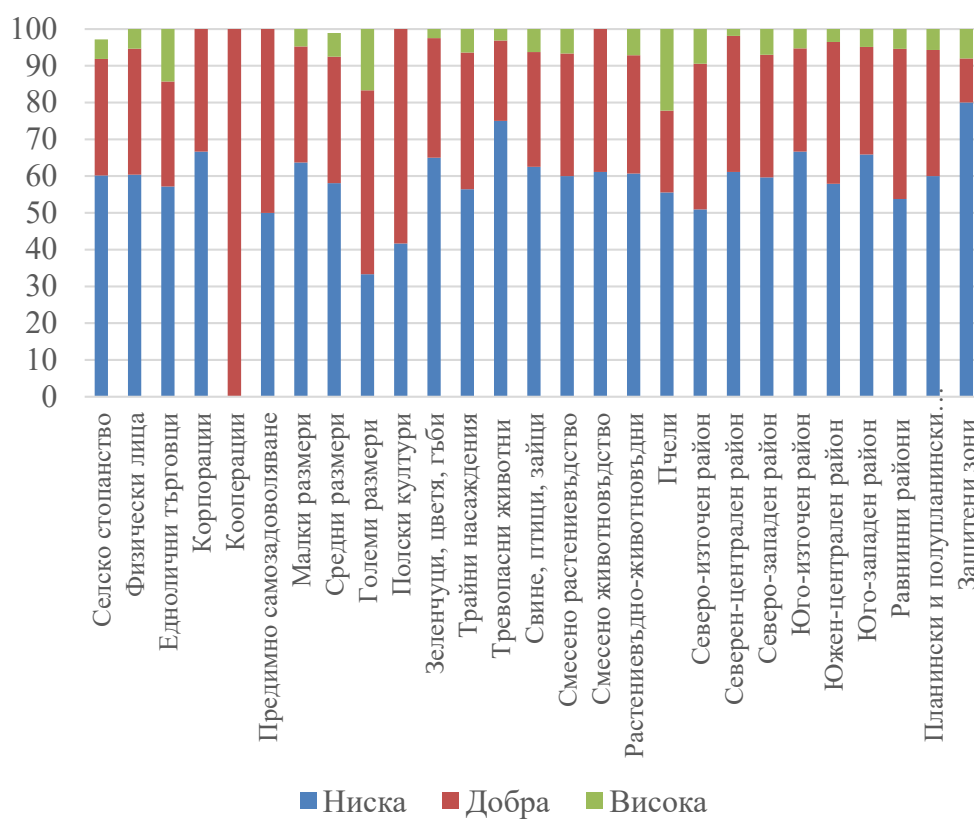

Източник: изчисления на автора.

Фигура 1. Ниво на управленческа ефективност на фермите от различен тип и местоположение в България

Съществуват големи различия в нивата на управленческа ефективност на стопанствата от различен юридически тип и операционни размери (Фигура 1). С най-висока управленческа ефективност са едноличните търговци и стопанствата с голям размер за сектора. В същото време нивото на управленческа ефективност на корпоративните и кооперативните стопанства и на „полупазарните“ (предимно за самозадоволяване) стопанства е по-ниско от средното за сектора. Делът на всички па-

зарни стопанства с ниско ниво на управленческа ефективност е значителен, с изключение на кооперациите, сред които всички са с добра управленческа ефективност (Фигура 2). Стопанствата предимно за самозадоволяване с ниски и добри нива на управленческа ефективност са равномерно разпределени. Най-голям брой стопанства с висока управленческа ефективност са сред едноличните търговци и големите оператори. Тези цифри дават нова представа за степента и насоките на вероятните перспективи на процеса на по-нататъшно реструктуриране на българските ферми и прехвърлянето на управлението на ресурси и дейности от ферми с ниска ефективност (предимно малки и нерегистрирани стопанства) към по-ефективни стопанства (предимно големи бизнес стопанства и кооперации).

Източник: изчисления на автора.

Фигура 2. Дял на стопанства от различен тип и местоположение с различни нива на управленческа ефективност в България

Този анализ позволява да се идентифицират и специфичните фактори, водещи до ниската управленческа ефективност на различните типове ферми. Значителните трудности (високите транзакционни разходи) при снабдяването на необходимата работна сила, финанси и иновации и при маркетинга на продукцията са от решаващо значение за поддържането на ефективността на значителен брой физически лица. За голямата част от едноличните търговци най-важните фактори, ограничаващи ефективността, са високите транзакционни разходи за осигуряване на необходимата земя и природни ресурси, финансиране, иновации и ноу-хау. За голямата част от корпорациите критичните фактори са неефективността на снабдяването на необходимата работна сила, материали, оборудване и биологични ресурси и финансиране. По същия начин ниската ефективност при осигуряването на необходимата работна ръка е най-важна за малките и средните стопанства, сериозните трудности при осигуряването на необходимото финансиране за полупазарните и малки стопанства, недостатъчното снабдяване на иновации и ноу-хау за най-голям брой оператори с по-малък мащаб и маркетинговите трудности за голяма част от ферми с всякакъв размер. Всички тези цифри дават добра представа за критичните фактори, ограничаващи ефективността и развитието (разширяване, модернизация) на различните типове български ферми, и са полезни за разработване на стратегии за управление и политики за подкрепа за различни видове земеделски стопанства.

Съществуват и големи различия в нивата на управленческа ефективност на стопанствата с различна продуктова специализация (Фигура 1). Най-висока управленческа ефективност демонстрират стопанствата, специализирани в пчеларство, трайни насаждения, и смесено животновъдство, която е над средното за сектора ниво. Освен това стопанствата, специализирани в отглеждането на свине, птици и зайци и смесени култури са с управленческа ефективност, близка до средната за селското стопанство. И накрая, стопанствата в полски култури, зеленчуци, цветя и гъби и смесено животновъдство са с най-ниско ниво на управленческа ефективност, които допринасят най-много за по-ниското ниво на ефективността на сектора. Тези цифри дават добра представа за продължаващото реструктуриране на българските ферми и прехвърляне на дейности и транзакции извън управлението на полските култури, градинарството и животновъдството.

Голяма част от стопанствата с различни специализации е с ниско ниво на управленческа ефективност, с изключение на тези в полските култури (в които е най-малкият, но все пак значим сегмент) (Фигура 2). Това показва, че процесът на реструктуриране на различните отрасли и прехвърлянето на ресурси и дейност към по-ефективни структури ще

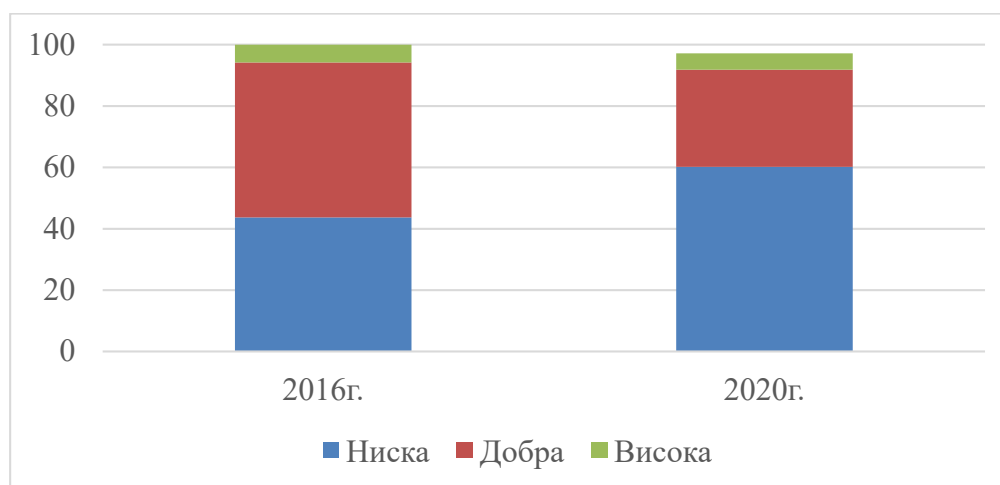
продължи бързо. Най-голям дял от стопанствата с висока управленческа ефективност са сред пчеларите. Съществува огромна вариация в управленческата ефективност за различните видове транзакции за снабдяване и маркетинг на българските ферми с различна специализация, като значителна част от всички стопанства във всяка група са с високи разходи и ниско ниво на ефективност за организиране на основните класове транзакции.

Наблюдава се и значителна диференциация в нивата на управленческа ефективност на стопанствата, разположени в основни географски и екологични райони на страната като фермите в Североизточния и Северозападния район, и тези, разположени в планински и полупланински райони, имат най-добра управленческа ефективност (Фигура 1). Освен това болшинството от стопанствата с ниска управленческа ефективност са в защитените зони и територии в Югоизточния, Югозападния и Северния централен район на страната (Фигура 2). Снабдяването на необходимата работна сила не се управлява ефективно в значителен брой стопанства в Северен централен район, равнинни екосистеми и защитени зони и територии на страната; снабдяването на необходимите иновации и ноухау е значително затруднено в голяма част от стопанствата в Югоизточния и Югозападния район, и защитените зони и територии, докато маркетингът и оползотворяването на продукти и услуги са свързани с големи затруднения, особено в стопанствата в защитените зони и територии (Фигура 10). Всички тези цифри дават известна представа за регионалните измерения на транзакционните разходи и управлението, както и „териториалните“ измерения на вероятните перспективи за реструктуриране и модернизация на фермите.

4. Еволюция на управленческата ефективност на фермите

Няма системни и представителни данни за сравняване на еволюцията на управленческата ефективност на българските ферми. Има обаче сравними данни за 2016 г. за 190 „типични“ ферми, събрани за оценка на управленческата устойчивост на земеделските стопанства в страната (Bachev, 2018). Извадката от изследваните ферми е по-малка и неидентична, а определен брой (нискоефективни и неустойчиви) от проучените стопанства за 2016 г. вероятно не са съществували през 2020 г. Прилаганият подход обаче е същият, а оценките на нивата на ефективност дават представа за развитието на управленческата ефективност на фермите през периода.

През 2016 г. управленческата ефективност на българските ферми е на добро ниво. Индексът на ефективност на фермата обаче е много понисък от нивото за 2020 г. – 0,006 срещу 0,017. Наблюдава се прогресивна еволюция (повишаване) на управленческата ефективност на фермите в резултат на ефективното адаптиране и реструктуриране на стопанствата. Тази констатация е в съответствие със статистическите данни за развитието на земеделските стопанства в страната през същия период (МЗХГ, 2021 г.). Делът на нискоэффективните ферми през 2016 г. е много по-малък от този през 2020 г., делът на фермите с добра ефективност е значително по-висок, докато тези с по-висока ефективност са приблизително сходни (Фигура 3). През анализирания период делът на стопанствата с ниска ефективност нараства с близо 38%, а тези с добра и висока ефективност намаляват съответно с 37% и 8%. В резултат на това делът на ефективните стопанства (с добра и висока управленческа ефективност) е намален с почти две трети. Наблюдава се влошаване на управленческата ефективност на голям брой български ферми поради високата транзакционна и производствена неефективност и ниската адаптивност към бързо променящите се пазарна, институционална, технологична и природна среда.

Източник: изчисления на автора.

Фигура 3. Дял на стопанствата с различни нива на управленческа в България през 2016 и 2020 г. (процент)

Представеният опит за оценка на управленческата ефективност на българските ферми потвърждава някои „добре познати“ неща за икономическата ефективност на фермите в страната, но също така хвърля нова

светлина върху критичните фактори за „реалната“ ефективност и устойчивост на анализирани ферми и стопанствата от различен тип и местоположение. По-специално той дава възможност да се открият важни перспективи, свързани с темпа, факторите и насоките на съвременното реструктуриране на земеделските организации в страната. Тази първа по рода си „количествена“ оценка на управленческата ефективност потвърди и резултатите от предишни качествени анализи за управленческата ефективност на земеделските стопанства в страната като цяло и с различен вид (Башев, 2012; Vachev, 2010b; Саров, 2017; Vachev, 2018). Не на последно място тази оценка доказва, че специфичната ефективност на отделно стопанство се определя от голям спектър от личностни, производствени, организационни, управленски, пазарни, екологични и др. фактори, водещи до големи вариации в нивата на ефективност във всяка конкретна група (юридически тип, размер, специализация и т.н.) ферми, всички от които трябва да бъдат внимателно идентифицирани и анализирани. Следователно „теоретичното“ утвърждаване или отхвърляне на един или друг тип и форма на управление или организация на земеделието не е оправдано.

Заклучение

Това първо по рода си проучване доказва, че правилната оценка на икономическата ефективност на фермата изисква нов подход и анализирането ѝ като една от алтернативните структури за управление на аграрните трансакции. Освен това то показва, че е възможно да се направи цялостна количествена оценка на нивото на управленческа ефективност на отделните стопанства и фермите от различен тип. Нещо повече, предложеният подход позволява не само „измерване“ на управленческата ефективност, но и разкриване на критичните микроикономически фактори, които я компрометират в различните типове стопанства. В резултат на това са представени по-реалистични перспективи за (юридическо, размерно, специализация, географско и т.н.) реструктуриране и по-нататъшно развитие на българските ферми. Този подход би могъл да подпомогне значително подобряването на стратегиите за управление на стопанствата и интервенциите за обществена подкрепа и трябва да допълни традиционния анализ на “производствената” ефективност.

Проучването установи, че управленческата, а оттам и цялостната ефективност на българските ферми е на добро ниво със значителни разлики в ефективността на стопанства от различни юридически тип, размери, специализация, географско и екологично местоположение.

Основните фактори, водещи до по-ниска управленческа ефективност на българските ферми, са доста специфични, но най-вече свързани с ниските нива на ефективност при организацията на снабдяване на необходимата работна ръка, иновации и ноу-хау и финансиране. Освен това значителна част от българските ферми са с ниско ниво на управленческа и цялостна ефективност и най-вероятно ще престанат да съществуват в близко бъдеще.

Представеният и експериментиран „нов“ подход трябва да бъде допълнително усъвършенстван и включен в процеса на оценка на икономическа ефективност на фермите като цяло и от различен тип. Такива оценки обаче изискват нов тип микроикономически данни за фермите, които понастоящем не са налични от традиционни статистически и други източници. В бъдеще количествените оценки трябва да допълват широко доминиращите качествени оценки в тази важна област и да се използват по-често в академичните изследвания и управленческите практики на фермите. Освен това оценките на управленческата ефективност на стопанствата трябва да се правят редовно, за да се открият вероятните промени в ефективността и дългосрочната динамика. Предвид голямата значимост по отношение на научните изследвания, политиките и управлението на фермите предложеният подход трябва да бъде допълнително подобрен и широко прилаган в икономическия анализ на различни нива. Адекватността и представителността на този вид оценки ще бъдат значително подобрени, включително и в международен план, ако „производствено ориентираната“ агростатистическа информационна система в страната и ЕС значително се модернизират и включи данни за фермите и факторите на управление на фермите и транзакционните разходи.

Използвани източници

- Башев, Х. (2012а). Ефективност на икономическите организации и обществената интервенция в земеделието, *Икономика и управление на селското стопанство*, бр.3, 24-44.
- Башев, Х. (2012б). Ефективност на фермите и аграрните организации, *Икономическа мисъл*, бр. 4, 46-77.
- Котева, Н. (2014). Икономическа ефективност на земеделските стопанства в България. *Икономика и управление на селското стопанство*, 59 (2), 20-32.
- МЗХГ, 2021. Преброяване на земеделските стопанства в България, МЗХГ.

- Радева, Д. (2017). Икономика на новото алтернативно земеделие – пермакултура. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УНСС.
- Саров, А. (2017). Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, ИАИ.
- Терзийска, Р. (2016). Управление на мрежовите структури в агробизнеса. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УНСС.
- Abdulai, A. and W. Huffman, (2000). Structural Adjustment and Economic Efficiency of Rice Farmers in Northern Ghana. *Economic Development and Cultural Change*, 48 (3). <https://doi.org/10.1086/452608>
- Asfaw, M., E. Geta, F. Mitiku. (2019). Economic Efficiency of Smallholder Farmers in Wheat Production: The Case of Abuna Gindeberet District, Western Ethiopia. *Review of Agricultural and Applied Economics, Acta Oeconomica et Informatica*, 22(1), 65-75, doi: 10.15414/raae.2019.22.01.65-75
- Bachev, H. (2004). Efficiency of agrarian organizations. *Farm Management and Rural Planning*, 135-150.
- Bachev, H. (2006). Governing of Bulgarian Farms – Modes, Efficiency, Impact of EU Accession, in J.Curtiss, A.Balman, K.Dautzenberg and K.Happe (editors), *Agriculture in the Face of Changing Markets, Institutions and Policies: Challenges and Strategies*, Halle: IAMO, 133-149.
- Bachev, H. (2010a). *Governance of Agrarian Sustainability*, New York: Nova Science Publishers.
- Bachev, H. (2010b). *Management of Farm Contracts and Competitiveness*, VDM Verlag Dr. Muller, Germany.
- Bachev, H. (2018). *The Sustainability of Farming Enterprises in Bulgaria*, Cambridge Scholars Publishing.
- Bachev, H. (2022). An Approach to Assess the Governance Efficiency of Bulgarian Farms, *Economic Alternatives*, 2.
- Bachev, K. and M. Tsuji. (2001). Governing of Agrarian Transactions. *Management and Rural Planning*, 2, 185-202.
- Boevsky, I. and A. Sarov. (2017). Cooperative Governance-Challenges and Perspectives: Proceeding Scientific Forum The XXI Century Business-Trends and Challenges, UNWE, Sofia, 366-377.
- Ciaian, P, J. Pokrivcak, D. Drabik. (2009). Transaction costs, product specialisation and farm structure in Central and Eastern Europe, *Post-Communist Economies*, 21 (2), 191-201.

- Chetroui, R and I. Călin. (2013). The concept of economic efficiency in agriculture. Online at <https://mprapa.uni-muenchen.de/55007/>, MPRA Paper No. 55007.
- Coase, R. (1937). The Nature of the Firm, *Economica*, Vol. 4 (16), 386-405.
- Combarry, O. (2017). Analysing the efficiency of farms in Burkina Faso. *African Journal of Agricultural and Resource Economics*, 12(3), 242-256.
- Davidova S. and K. Thomson. (2014). Family Farming in Europe: Challenges and Prospects. European Parliament.
- Demir, I. (2016). The firm size, farm size, and transaction costs: the case of hazelnut farms in Turkey, *Agricultural Economics*, 47 (1), 81-90.
- Debebe, S., J. Haji, D. Goshu, A. Edriss. (2015). Technical, allocative, and economic efficiency among smallholder maize farmers in Southwestern Ethiopia: Parametric approach. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 7(8), 283-292, DOI: 10.5897/JDAE2015.0652
- FAO, 2021. Small family farmers produce a third of the world's food. Food and Agriculture Organisation of UN.
- Foster, A. and M. Rosenzweig. (2022). Are There Too Many Farms in the World? Labor Market Transaction Costs, Machine Capacities, and Optimal Farm Size. *Journal of Political Economy*, (Early Access).
- Furuboth, E. and R. Richter. (2000). Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Gaviglio, A., R. Filippini, F. Madau, M. Marescotti, E. Demartini. (2021). Technical efficiency and productivity of farms: a periurban case study analysis. *Agricultural and Food Economics* (2021), 9(11), 1-18. <https://doi.org/10.1186/s40100-021-00181-9>
- Gunes, E., H. Guldal (2019). Determination of economic efficiency of agricultural enterprises in Turkey: a DEA approach. *NEW MEDIT*, 4, 105-115, DOI:10.30682/nm1904h
- Guth, M. and K. Smędzik-Ambroży. (2020). Economic resources versus the efficiency of different types of agricultural production in regions of the European union, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 33(1), 1036-1051, DOI:10.1080/1331677X.2019.1585270
- Habtamu, A., G. Lien, J. Hardaker. (2018). Economic performance and efficiency determinants of crop-producing farms in Norway. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 67(9), 1418-1434, DOI 10.1108/IJPPM-01-2018-0026
- Hakim R., T. Haryanto, D. Sari. (2021). Technical efficiency among agricultural households and determinants of food security in East Java,

- Indonesia. *Scientific Reports*, 11, 4141, <https://doi.org/10.1038/s41598-021-83670-7>
- Hoppe, B. (2021). Diverse Family Farms Are Important to U.S. Agriculture. Economic Research Service in Farming Research and Science. USDA.
- Huy, H., M. Lyne, (...) P. Nuthall, 2016. Drivers of transaction costs affecting participation in the rental market for cropland in Vietnam. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 60 (3), 476-492.
- Georgiev, M. and A. Roycheva. (2017). New Institutional Economics and Methods for Measuring the Adaptation of Bulgarian Agriculture. *Trakia Journal of Sciences*, 15(1),199-205, doi:10.15547/tjs.2017.s.01.037
- James, H., P. Klein, M. Sykuta. (2011). The adoption, diffusion, and evolution of organizational form: Insights from the agrifood sector. *Managerial and Decision Economics*, 32(4), 243-259.
- Kopeva, D. and N. Ivanova. (2008). Efficiency and Sustainable Development of Bulgarian Farms (On the Basis of Cereal, Fruit and Vegetables Production). *Management and Sustainable Development*, 3-4 (2), 128-133.
- Mack, G., A. Kohler (...), N. El-Benni. (2019). Determinants of the perceived administrative transaction costs caused by the uptake of an agri-environmental program. *Journal and Environmental Planning and Management*, 62 (10), 1802-1819.
- Maurice, D., Y. Adamu, M. Joseph. (2015). Analysis of Cost Efficiency in Food Production Among Small-scale Farmers in Adamawa State, Nigeria, *Global Journal of Agricultural Sciences*, 14, 17-25, <http://dx.doi.org/10.4314/gjas.v14i1.3>
- Masterson, J. (2007). Productivity, Technical Efficiency, and Farm Size in Paraguayan Agriculture. Working Paper No. 490, The Levy Economics Institute Working Paper Collection.
- Masuku, B. and A. Belete. (2014). Economic Efficiency of Smallholder Dairy Farmers in Swaziland: An Application of the Profit Function. *Journal of Agricultural Studies*, 2 (2), 132-14, doi:10.5296/jas.v2i2.6046
- Massey, R., M. Sykuta, V. Pierce. (2020). Contracts in agriculture. Farm management. University of Missouri. <https://extension.missouri.edu/media/wysiwyg/Extensiondata/Pub/pdf/agguides/agecon/g00312.pdf>
- Mugwagwa, I., J. Bijman, J. Trienekens. (2020). Typology of contract farming arrangements: a transaction cost perspective, *AGREKON*, 59 (2), 169-187.
- Okoruwa, V., A. Akindeinde, K. Salimonu. (2009). Relative Economic Efficiency of Fars in Rive Production: A Profit Function Approach in North Central Nigeria, *Tropical and Subtropical Agroecosystems*, 10(2), 279-286.

- Skarżyńska, A. (2019). Economic Size and Production Efficiency of Farms Specializing in Field Crops in Poland. *Problems of Agricultural Economics*, 1(358), 64-87.
- Sykuta, M. and M. Cook. (2001). A new institutional economics approach to contracts and cooperatives. *American journal of agricultural economics*, 83(5), 1273-1279.
- Terziev D., P Zhou, R Terziyska, D Zhang. (2018). Food Safety: Technologies and Governance, Sofia: Yearbook of UNWE, 121-140.
- Tesema, T. (2021). Determinants of allocative and economic efficiency in crop-livestock integration in western part of Ethiopia evidence from Horro district: data envelopment approach. *Heliyon*, 7, e07390, <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07390>
- Bachev, H. (2006). Governing of Bulgarian farms—modes, efficiency, impact of EU accession. *Agriculture in the Face of Changing Markets, Institutions and Policies*, Halle: IAMO.
- Valentinov, V. and J. Curtiss. (2005). Toward a transaction cost theory of organizational change in transitional agriculture, *Eastern European Economics*, 43 (5), 25-45.
- Westerink, J., R. Jongeneel, N. Polman, K. Prager, J. Franks, P. Dupraz, E. Mettepenningen. (2017). Collaborative governance arrangements to deliver spatially coordinated agri-environmental management. *Land Use Policy*, 69, 176-192.
- Williamson, O., 1996. *The Mechanisms of Governance*. New York: Oxford University Press.
- Zaimova, D. (2011). Methods for Assessing Economic Efficiency of Agricultural Farms, *Economic Thought*, 2, 81-94.

Храбрин Башев е професор, доктор по икономика в отдел „Икономика на фермата и аграрните организации“, Институт по аграрна икономика, ССА – София, България. **Научни интереси:** Нова институционална икономика, ефективност и устойчивост на фермите, управление на риска и иновациите, аграрна устойчивост.

ORCID ID: 0000-0003-0555-7468

ISSN 0323-9004

Народно стопански архив

Свищов, година LXXV, книга 2 - 2022

Връзката между двойната функция на изпълнителния директор и ефективността на банката: примери от банковия сектор в Африка

Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства

Използване на дигитални услуги от населението в България: основни предпоставки, тенденции и регионални измерения

Бюджет за маркетинг стимулиране на регионални пчелни продукти на база ценност

Перспективен пространствен модел за устойчиво прерайониране и осигуряване на регионалното развитие в България

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д. А. ЦЕНОВ“

СВИЩОВ

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Проф. д-р Андрей Захариев – главен редактор
Проф. д-р Йордан Василев – зам. главен редактор
Проф. д-р Стоян Проданов
Доц. д-р Искра Пантелеева
Доц. д-р Пламен Йорданов
Доц. д-р Светослав Илийчовски
Доц. д-р Пламен Петков
Доц. д-р Анатолий Асенов
Доц. д-р Тодор Кръстевич

МЕЖДУНАРОДЕН СЪВЕТ:

Проф. д-р ик.н. Михаил А. Ескиндаров – Финансов университет при Правителството на Руската федерация, Москва (Русия).
Проф. д-р ик.н. Григоре Белостечник – Молдовска академия за икономически изследвания, Кишинев (Молдова).
Проф. д-р ик.н. Михаил Ив. Зверяков – Одески държавен икономически университет, Одеса (Украйна).
Проф. д-р ик.н. Андрей Крисоватий – Тернополски национален икономически университет, Тернопол (Украйна).
Проф. д-р ик.н. Йон Кукуй – Университет Валахия, Търговище (Румъния)
Проф. д-р Кен О'Нийл – Университет Ълстер (Великобритания)
Проф. д-р Ричард Торп – Университет Лийдс (Великобритания)
Проф. д-р ик.н. Олена Непочатенко – Умански национален аграрен университет, Уман (Украйна)
Проф. д-р ик.н. Дмитрий Лукьяненко – Киевски национален икономически университет "Вадим Гетман", Киев (Украйна)
Доц. д-р Мария Стефан – Университет "Валахия", Търговище (Румъния)
Доц. д-р Анисоара Дунка – Университет "Валахия", Търговище (Румъния)
Доц. д-р Владимир Климук – Брановички държавен университет, Бранович (Беларус)

Екип за техническо обслужване:

Технически секретар – д-р Росица Проданова
Стилов редактор – Анка Танева
Превод на английски език – ст. преп. Венцислав Диков и ст. преп. д-р Петър Тодоров

Адрес на редакцията:

5250 Свищов, ул. „Ем. Чакъров” 2
Проф. д-р Андрей Захариев – главен редактор
☎ (+359) 889 882 298
Д-р Росица Проданова – технически секретар
☎ (+359) 631 66 309, e-mail: nsarhiv@uni-svishtov.bg
Благовеста Борисова – компютърен дизайн
☎ (+359) 882 552 516, e-mail: b.borisova@uni-svishtov.bg

Отпечатването на списанието за 2022 г. се осъществява с безвъзмездната финансова помощ на Фонд “Научни изследвания” – Договор ДНП № КП-06-НПЗ-69 по конкурс “Българска научна периодика – 2022 г.”

© Академично издателство „Ценов” – Свищов
© Стопанска академия „Димитър А. Ценов” – Свищов

НАРОДНОСТОПАНСКИ АРХИВ

ГОДИНА LXXV, КНИГА 2 – 2022

СЪДЪРЖАНИЕ

София Бенжакк, Бадр Хаба

Връзката между двойната функция на изпълнителния директор и ефективността на банката: примери от банковия сектор в Африка /3

Храбрин Башев

Подход за разбиране и оценяване на управленческата ефективност на земеделските стопанства /22

Венелин Н. Бошнаков, Мария Ат. Казакова

Използване на дигитални услуги от населението в България: основни предпоставки, тенденции и регионални измерения /42

Любомир Димитров Любенов

Бюджет за маркетинг стимулиране на регионални пчелни продукти на база ценност /55

Мартин Харизанов

Перспективен пространствен модел за устойчиво прерайониране и осигуряване на регионалното развитие в България /69